УДК 902.03(477.64)«192/195» **DOI** https://doi.org/10.26661/zhv-2025-10-62-04

ПРЕВЕНТИВНА І РЯТІВНА АРХЕОЛОГІЯ НА ЗАПОРІЖЖІ

М. В. Єльников
Запорізький національний університет
elnikov.mv@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8102-1345

Ірина Кривко
Запорізький національний університет
kirenn@ukr.net
https://orcid.org/0000-0001-5694-4017

Ключові слова: Дніпрогесівська експедиція, «превентивна археологія», «рятівна археологія», Молочанська експедиція, Каховська ГЕС, новобудовна експедиція.

У статті розглядається характер археологічних досліджень в зонах новобудов на теренах Запоріжжі у 1920–1950-х рр. Його визначення ускладнено різними підходами до розуміння термінів «рятівна археологія», «превентивна археологія» і «науково-рятувальні археологічні розкопки». З набуттям чинності в Україні Мальтійської конвенції 2004 р. в археології з'явився новий термін «превентивна археологія». Відповідником слугує «форма 4» кваліфікаційного документа, де «науково-рятівні археологічні розкопки» проводяться на об'єктах, яким загрожує знищення або руйнування. Термін «рятівна археологія» неврегульований, адже це роботи на археологічному об'єкті, який вже зруйновний. На це вказує й різне визначення археологами характеру досліджень 1920–1950-х рр. в зонах новобудов – Дніпрогесу, Південно-Українського каналу і Каховської ГЕС. При цьому терміни «рятівні археологічні розкопки» і «превентивна археологія» вживаються як рівнозначні. В більшості такі дослідження мали змішаний характер.
Наслідки створення Каховського водосховища для археології України є катастрофічними, але його «зникнення» у 2023 р. внаслідок підриву російськими окупантами греблі, дає шанс повернути частину втраченої української ідентичності. Такі дослідження вимагають впровадження нових підходів щодо визначення площ пам'яток, ступеня збереженості, фіксації знахідок та ін. В умовах невідкладності суцільного обстеження території водоймища внаслідок формування на цій ділянці «лісу», позитивні результати будуть залежати від методів і підходів археологічних досліджень, накопичених під час будівництва Дніпрогесу, Південно-Українського каналу і Каховської ГЕС.

PREVENTIVE AND RESCUE ARCHAEOLOGY IN ZAPORIZHZHIA

Mykhailo Yelnykov
Zaporizhzhia National University

Iryna Kryvko
Zaporizhzhia National University

Keywords: DniproHES expedition, «preventive archaeology», «rescue archaeology», Molochansk expedition, The Kakhovka Dam, new construction expedition.

The article examines the nature of archaeological research in the zones of new construction on the territory of Zaporizhzhia in the 1920s–1950s. Its definition is complicated by differing approaches to understanding the terms «rescue archaeology», «preventive archaeology» and «scientific rescue archaeological excavations». With the entry into force of the Malta Convention in Ukraine in 2004, a new term, «preventive archaeology», appeared in archaeology. The counterpart is the «Form 4» qualification document, where «scientific rescue archaeological excavations» are carried out on objects threatened with destruc-

tion or ruin. The term «rescue archaeology» is unregulated, because it involves work on an archaeological site that is already destroyed. This is also indicated by the varied definitions used by archaeologists for the nature of research in the 1920s–1950s in the zones of new construction – the Dnieper Hydroelectric Station, the South Ukrainian Canal, and the Kakhovka Dam. At the same time, the terms «rescue archaeological excavations» and «preventive archaeology» are used as equivalent. In most cases, such studies were of a mixed nature.
The consequences of the creation of the Kakhovka Reservoir for the archaeology of Ukraine were catastrophic, but its «disappearance» in 2023 due to the undermining of the dam by the Russian occupiers presents a chance to return part of the lost Ukrainian identity. Such studies require the introduction of new approaches to determining the areas of monuments, the degree of preservation, the recording of finds, etc. In urgent conditions, a continuous survey of the territory of the reservoir, which is currently developing a «forest» in this area, will yield positive results depending on the methods and approaches of archaeological research accumulated during the construction of the Dnieper Hydroelectric Station, the South Ukrainian Canal, and the Kakhovka Dam.

Постановка проблеми. У законодавчому полі превентивні археологічні дослідження підкріплені Мальтійською конвенцією 1992 р., що була ратифікована Україною 10 грудня 2003 р. та набула чинності 27 серпня 2004 р.[1] Підрив російськими окупантами Каховської ГЕС 2023 р. призвів до катастрофічного зниження рівня водного дзеркала водосховища і обміління зони історичного Великого Лугу. З'явився шанс на часткове повернення минулого української ідентичності, втраченого в середині 1950-х рр. Перед українськими науковцями постало завдання провести широкомасштабні рятівні археологічні дослідження на ділянці у 900 км тільки берегової лінії і території, де розташовані козацькі Січі та інші археологічні об'єкти, які були до підриву затоплені водами Каховського водосховища.

Правова неврегульованість рятівної археології може суттєво обмежити мобільність дослідників щодо строків початку робіт. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку формування та діяльності кваліфікаційної ради з питань видачі кваліфікаційних документів» № 809 від 9 вересня 2020 р. (зі змінами від 14.07.2025, № 842), серед форм кваліфікаційного документу лише «форма 4» має близьке до поняття «рятівна археологія» формулювання: «…проведення науково-рятувальних археологічних розкопок та археологічного нагляду на зазначених у кваліфікаційному документі об'єктах археологічної спадщини (пам'ятках культурної спадщини), яким загрожує знищення або руйнування»[2].

Питання стосовно відновлення Каховської ГЕС є вирішеним[3] та після звільнення територій може зайняти декілька років, хоча і розглядаються декілька сценаріїв, у тому числі і відновлення Великого Лугу[4]. Для археології перетворення території колишнього Каховського водосховища на природний вербово-тополевий ліс несе негативні наслідки щодо обстеження стану (інвентаризації), виявлення і дослідження пам'яток на цій ділянці. Тож актуальним є досвід проведення превентивних та рятівних археологічних досліджень в зоні будівництва меліоративних споруд на території Запорізької області.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Розгляду «превентивної археології» через проблеми імплементації положень Мальтійської конвенції в Україні присвячені дослідження О. О. Малишева[5]. Створені після Другої світової війни в Європі правові механізми повинні були замінити рятівну археологію на превентивну. За Мальтійською конвенцією, особливість превентивної археології полягає в гарантіях забезпечення достатнього часу та ресурсів для проведення археологічних досліджень і потребує фінансування забудовника[6]. О. О. Мали-

[1] Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини (переглянута) (ETS N 143). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_150#Text (дата звернення: 03.11. 2025).

[2] Про затвердження Порядку формування та діяльності кваліфікаційної ради з питань видачі кваліфікаційних документів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/809-2020-%D0%BF#Text (дата звернення: 04.11.2025).

[3] План для Ukraine Facility 2024–2027. URL: https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/plan-ukraine-facility.pdf (дата звернення: 04.11.2025).

[4] Великий Луг чи Каховське водосховище: сучасне бачення / упор. В. В. Колодежна, О. В. Василюк. Чернівці : Друк Арт, 2025. С. 59.

[5] Малишев О. О. Мальтійська конвенція і превентивна археологія у Європі й Україні (дослідження та матеріали): 25 років переглянутої Європейської конвенції про охорону археологічної спадщини. Київ : Державний фонд фундаментальних досліджень України, 2017. 320 с.

[6] Малишев О. О. Мальтійська конвенція і превентивна археологія у Європі й Україні (дослідження та матеріали): 25 років

шев відзначає, що в офіційному тексті Мальтійської конвенції англійської і французькими мовами містився певний казус: англійською він значився як «rescue archeology», тобто «рятівна археологія». На відміну від нього, у французькому варіанті для позначення археологічних досліджень, в основі яких є забезпечення достатнього часу й ресурсів для проведення робіт, вжито замість відповідника англійському «l'archйologie de sauvetage» новий термін «l'archйologie prйventive» – «превентивна археологія». В подальшому ця розбіжність у термінології призвела до зміни парадигми організації археологічних досліджень. Ці роботи повинні бути превентивними, щоб археологи і чиновники мали достатньо часу як для дослідження пам'яток, так і для визначення їх подальшої долі, а не копали «за рухом бульдозера», коли все вже вирішено. Відповідно до такого бачення 17 січня 2001 р. у Франції було прийнято Закон щодо превентивної археології[7].

Дослідниця З. А. Ільчишин відзначає, що французькі археологи проводять рятівні роботи, але до цих досліджень вживається більш широкий термін – «превентивна археологія»[8]. Польський археолог М. Грабовські вказує, що з 1920-х рр. в Польщі була поширена саме «рятівна археологія». В цей поняття включали археологічні дослідження, які передували будівельним роботам[9]. Литовський дослідник Л. Ґірлєвічюс співвідносить превентивну і рятівну археологію, комплекс дій якої передбачає дослідження пам'ятки напередодні будівництва великих об'єктів. Для «аварійних» ситуацій була розроблена спрощена процедура видачі дозволів на археологічні дослідження[10].

На думку Т. Р. Миляна, рятівній археології в Україні вже понад 150 років, археологи у період 1948–2004 рр. керувалися в своїй діяльності постановою «Про заходи покращення охорони пам'яток культури» (1948), законами «Про охорону і використання пам'яток історії і культури» (1978), «Про охорону культурної спадщини» (2000), «Про охорону археологічної спадщини» (2004). Всі ці дослідження науковець визначає як рятівні розкопки, вказуючи, що для їх здійснення надається кваліфікаційний лист за «формою 4»[11].

В роботах І. Г. Тараненко з історії археологічних дослідженням на новобудовах 1920–1950-х рр. терміни «рятівні археологічні розкопки» і «превентивна археологія» вживаються як рівнозначні, виділяючи ще й «негайні рятівні розкопки»[12]. Рятівну археологію, як частину превентивної, визначає у дисертації 2025 р. О. М. Осаульчук. Розглядаючи становлення останньої, він вказує, що в країнах Європи і США вона трансформувалася з рятівної археології[13]. Як пояснення терміну «рятівна археологія» в дисертації зустрічаємо «…дослідження post factum повністю або частково знищених будівельними роботами археологічних об'єктів». За його спостереженнями, археологія в зоні новобудов другої половини XX ст. «мала переважно рятівний, а не превентивний характер, розвідки і рятівні розкопки часто суміщалися», ця тенденція зберігалася до 2000-х рр.[14].

Діяльність Дніпрогесівської археологічної експедиції 1927–1933 рр. з 1970-х рр. досліджувала І. Ф. Ковальова[15]. Короткий огляд археологічних досліджень в зоні будівництва Дніпровської та Каховської ГЕС, Південно-Українського каналу здійснені М. В. Єльниковим і О. В. Дровосєковою[16]. А.С. Срукуленко розглядає діяльність новобудовних експедицій на півдні України, зосереджуючись на наукових дослідженнях окремих культур, які склали

переглянутої Європейської конвенції про охорону археологічної спадщини. Київ : Державний фонд фундаментальних досліджень України, 2017. С. 29, 317.

[7] Малишев О. О. Археологічне право Франції: генеза та сучасний стан. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 34-35.

[8] Ільчишин З. Превентивна археологія у Франції (огляд). *Вісник рятівної археології*. 2017. Вип. 3. С. 164.

[9] Грабовські М. Законодавчі основи та організація рятівних археологічних досліджень у Польщі. *Вісник рятівної археології*. 2017. Вип. 3. С. 19–20.

[10] Ґірлєвічюс Л. Превентивна археологія в сучасній Литві. *Вісник рятівної археології*. 2017. Вип. 3. С. 26–27, 33–34.

[11] Милян Т. Рятівна археологія в Україні: тенденції розвитку і традиції. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2015. Вип. 19. С. 362–366.

[12] Тарасенко І. Г. Превентивна археологія як складова пам'яткоохоронної системи (за матеріалами новобудовних експедицій 1950-х рр.). *Археологія і давня історія України*. 2024. № 4 (53). С. 236, 239, 241.

[13] Осаульчук О. М. Археологічні дослідження у зонах новобудов України у XX – першій чверті XXI ст. : дис. … канд. іст. наук : 07.00.04. Львів, 2025. С. 17, 35, 41-45.

[14] Осаульчук О. М. Археологічні дослідження у зонах новобудов України у XX – першій чверті XXI ст. : дис. … канд. іст. наук : 07.00.04. Львів, 2025. С. 64, 115, 182.

[15] Ковалева И. Ф. Днепрогэсовская археологическая экспедиция Наркомпроса УССР 1927–1932 гг. : дисс. … канд. ист. наук.: 07.00.06. Дніпропетровськ, 1971. 310 с.; Ковальова І. Ф. До ювілею Дніпрогесівської археологічної експедиції 1927–1933 рр. *Проблеми археології Подніпров'я*. 2003. С. 4–13; Ковальова І. Ф. Дніпрогесівська археологічна експедиція 1927–1932 рр. *Археологія і давня історія України*. 2012. Вип. 9. С. 113–115.

[16] Єльников М. В. Перша новобудівна Дніпрогесівська експедиція Наркомпросу УСРР 1927–1932 рр. *Дніпрогесівська археологічна експедиція 1927–1932 рр. (Звіти Д. І. Яворницького)* / упор. Т. Коростильов, М. Єльников / Старожитності Південної України. Запоріжжя, 2010. Вип. 23. С. 5–22; Єльников М. В., Дровосєкова О. В. Досвід проведення превентивних та рятівних археологічних досліджень в зоні спорудження водосховищ на території Запорізької області. *Музейний вісник*. 2023. № 23. С. 91–94.

«підвалини для подальших розшуків у галузі давньої історії України»[17]. Цю спрямованість мають і публікації І. Г. Тарасенко, присвячені новобудовним експедиціям 1920–1950-х рр.[18]

Метою статті є визначення характеру археологічних досліджень в зонах новобудов на теренах Запоріжжі у 1920–1950-х рр. Розв'язання цього питання ускладнено різними підходами до розуміння термінів «рятівна археологія», «превентивна археологія» і «науково-рятувальні археологічні розкопки». В умовах невідкладності суцільного обстеження зони Каховського водосховища позитивні результати будуть залежати від методів і підходів археологічних досліджень, накопичених під час будівництва Дніпрогесу, Південно-Українського каналу і Каховської ГЕС.

Виклад основного матеріалу. Першою новобудовною експедицією на теренах Запорізької області була Дніпрогесівська, яка протягом 1927–1932 рр. здійснила потужні превентивні і рятівні археологічні дослідження напередодні затоплення території Надпоріжжя. За А. С. Струкуленко, експедиція заклала основи нової методики досліджень в Україні[19]. У зв'язку із затвердження в 1925 р. плану будівництва Дніпровської ГЕС повинна бути затоплена до 1931 р. порожиста частина Дніпра від Ігреньського півострова (м. Дніпро) до о. Хортиця (м. Запоріжжя), де на ділянці 98 км знаходилось дев'ять порогів, близько 40 заборів (напівзруйнованих порогів) і понад 70 островів[20].

На момент початку робіт у Надпоріжжі, окрім випадкових знахідок кам'яної доби поблизу порогів (Олександровський повіт, речі надійшли до Катеринославського (з 1926 р. – Дніпропетровського) краєвого історико-археологічного музею ім. О. М. Поля), наприкінці XIX ст. К. М. Мельник-Антонович провела перші дослідження неолітичних селищ. У 1893 р. вона дослідила неолітичні майстерні біля с. Волоське і в урочищі Стрільча Скеля[21]. Незначні обстеження і дослідження наприкінці XIX – на початку XX ст. у Надпоріжжі проводив директор Катеринославського краєвого історико-археологічного музею ім. О. М. Поля Д. І. Яворницький. У 1905 р., в рамках підготовки до XIII Археологічного з'їзду у Катеринославі, він дослідив в Надпоріжжі кілька курганів доби енеоліту, бронзи, скіфського часу біля с. Михайлівка, що розташоване на лівому березі р. Вільнянки[22]. Також на початку XX ст. В.В. Хвойка поблизу балок Кайстрова та Капустяна у с. Петро-Свистунове дослідив могильник з трупоспаленнями X–XI ст.[23]. Дослідження курганних насипів на о. Хортиця провадив В.Л. Берштам, у 1904–1908 рр. розкопки курганів в Надпоріжжі, в межах колонії Кічкас, на о. Хортиця, на правому березі Дніпра, нижче Гадючого порогу займався Я. П. Новицький[24].

Протягом 1926 р. вирішувалося питання фінансування на так звану Запорізьку (Дніпрогесівську) експедицію. Такий потрібний час на превентивні археологічні роботи було втрачено. За М. Я. Рудинським, кошторисом Управління наукою Наркомпросу УСРР передбачалося виділити на експедицію лише 2,1 тис. (2,096) карбованців[25]. Однак на початку робіт їх вистачило лише на рятівні археологічні роботи. Було обмаль кваліфікованих кадрів, особливо постійних археологів. За цих обставин з плану наукових досліджень була вилучена Стрільча Скеля і ряд островів, яким, як вважалося, не загрожує затоплення в разі підйому рівня водного дзеркала Дніпра після створення Дніпрогесу[26]. Подальше фінансування робіт відбувалося за рахунок об'єд-

[17] Струкуленко А. С. Новобудовні археологічні експедиції 70–90-х рр. XX ст. та їх внесок у дослідження давньої історії північностепової Наддніпрянщини. *Археологія і давня історія України*. 2012. Вип. 9. С. 282–286.

[18] Тарасенко І. Г. Діяльність Постійної археологічної експедиції на новобудовах Півдня України (1950–1951 рр.). *Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики. Матеріали наукової конференції молодих вчених*. Київ: Стародавній світ, 2017. с. 159–162; Тарасенко І. Г. До історії рятівних досліджень на Кам'яній Могилі у 1950-х рр. Археологія. 2017. № 4. С. 130–144; Тарасенко І. Г. До історії археологічного вивчення долини р. Молочна у 1950-ті рр. *Археологія і давня історія України*. 2023. Вип. 4 (49). С. 44–66.

[19] Струкуленко А. С. Новобудовні археологічні експедиції 70–90-х рр. XX ст. та їх внесок у дослідження давньої історії північностепової Наддніпрянщини. *Археологія і давня історія України*. 2012. Вип. 9. С. 283.

[20] Єльников М. В., Дровосєкова О. В. Досвід проведення превентивних та рятівних археологічних досліджень в зоні спорудження водосховищ на території Запорізької області. *Музейний вісник*. 2023. № 23. С. 91.

[21] Шовкопляс Г. М. Катерина Миколаївна Мельник-Антонович (1850–1942). *Музейні читання*. Матеріали наукової конференції, 24 грудня 1999 р., м. Київ. Київ : ТОВ «ІІІ, Лтд», 2000. С. 7.

[22] Дровосєкова О. В. Археологічні матеріали з басейну річки Вільнянки у Надпоріжжя. *Музейний вісник*. 2007. Вип. 7. С. 6.

[23] Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта) / Кучера М. П., Сухобоков О. В., Беляева С. А. и др. Киев : Наукова думка, 1984. С. 101.

[24] Новицький Я. Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, старожитності. Запоріжжя : РА «Тандем У», 1997. С. 19–33.

[25] Рудинський М. Археологічна розвідка на Дніпрельстані. *Дніпропетровський краєвий історико-археологічний музей*. Збірник / за ред. Д. І. Яворницького. Дніпропетровське, 1929. Т. 1. С. 45.

[26] Ковальова І. Ф. Дніпрогесівська археологічна експедиція 1927–1932 рр. *Археологія і давня історія України*. 2012. Вип. 9. С. 113.

нання коштів Управління наукою Наркомпросу УСРР, Дніпропетровських окружних виконкомів і Інституту народної освіти, Комітету сприяння Дніпрельстану. Всього за шість років роботи експедиції на проведення наукових робіт було витрачено 104 тис. карбованців[27]. Вперше в історії України держава надавала кошти на рятування археологічних пам'яток. Завдяки цьому вдалося сформувати потужну експедицію з кваліфікованих археологів, до складу яких в різні роки, окрім Д. І. Яворницького, були залучені А. В. Добровольський, П. І. Смолічев, М. О. Міллер, В. А. Грінченко, П. А. Козар, С. К. Тахтай, Т.М. Киранов, П. А. Ковтун, Т. Д. Бондаренко, Г. Г. Мартенс, Т. М. Кіранов, М. Ф. Сапьян, П. Є. Матвієвський, Л. Є. Кістяківський та інші[28].

17 лютого 1927 р. на засіданні Ради Народних Комісарів УСРР було затверджено створення Дніпрогесівської археологічної експедиції, очолити яку було запропоновано Д. І. Яворницького[29]. Д.І. Яворницькому на той час вже йшов сімдесят другий рік, але він без вагань погодився на цю пропозицію[30]. Передбачалося комплексне дослідження зони будівництва, що включало, окрім археологічних, ще й етнографічне та антропологічне вивчення населення Надпоріжжя, кіно- і фотофіксація району затоплення. Роботи такого напрямку до цього в Україні не велися, тому до участі в роботі експедиції запрошувалися відомі фахівці – археологи, етнографи, геологи, біологи і фотографи. Спеціальна науково-дослідна історико-археологічна та етнографічна експедиція, яка протягом восьми днів (5–12 червня 1927 р.) від «м. Дніпропетровського до колонії Кічкас» повинна була ознайомитися з надпорозькою територією. Як відзначав М. Я. Рудинський, з огляду на короткий час, з самого початку ця «подорож набула археологічного характеру»[31].

Спеціальна науково-дослідна історико-археологічна та етнографічна експедиція після попереднього обстеження ділянки майбутніх робіт по берегам Дніпра та островів (Таволжаний, Стрільча Скеля, Перун та Дубовий) дійшла висновку про «велике наукове значення цієї території для цілої Європи»[32]. Були визначені першочергові об'єкти дослідження (острови, пороги, береги, печери, могили, кладовища, фортеці, вали) та складено орієнтовний план робіт майбутньої експедиції на п'ять років. Однак, враховуючи, що будівництво Дніпровської ГЕС було розпочато 15 березня 1927 р. і частина пам'яток вже руйнувалася, тому одразу 12 червня «дніпропетровська» частина цієї спеціальної експедиції стала проводити систематичні археологічні розкопки на Дніпрельстані, ставши на початковому етапі робіт 1927–1929 рр. основним кістяком Дніпрогесівської експедиції[33]. На той час грабарі зруйнували на Кічкасі (Дніпробуд) 12 могил і 16 землянок. Одразу було складено план місцевості, де нанесено всі незруйновані, а також зруйновані могили[34]. Тож рятівні і превентивні (науково-рятувальні) археологічні роботи провадилися фактично одночасно.

Завдяки науковим дослідженням Дніпрогесівської експедиції Наркомпросу УСРР 1927–1932 рр. складена повна картина історичного розвитку Дніпровського Надпоріжжя від епохи палеоліту до козацької доби. Про значення наукових робіт Дніпрогесівської експедиції Д. І. Яворницький у 1932 р. писав: «Вже зараз можна казати, що 40 тис. знайдених експедицією експонатів змінюють первісну історію людства південно-східної Європи і саме тому весь науковий світ слідкує на роботами експедиції»[35]. Це вдалося завдяки плануванню робіт, яким передували розвідки.

Однак, бракувало штатних археологів-дослідни-

[27] Єльников М. В. Перша новобудівна Дніпрогесівська експедиція Наркомпросу УСРР 1927–1932 рр. *Дніпрогесівська археологічна експедиція 1927–1932 рр. (Звіти Д. І. Яворницького)* / упор. Т. Коростильов, М. Єльников / Старожитності Південної України. Запоріжжя, 2010. Вип. 23. С. 9.

[28] Ковальова І. Ф. Дніпрогесівська археологічна експедиція 1927–1932 рр. *Археологія і давня історія України*. 2012. Вип. 9. С. 114.

[29] Ковальова І. Ф. Дніпрогесівська археологічна експедиція 1927–1932 рр. *Археологія і давня історія України*. 2012. Вип. 9. С. 113; Єльников М. В. Перша новобудівна Дніпрогесівська експедиція Наркомпросу УСРР 1927–1932 рр. *Дніпрогесівська археологічна експедиція 1927–1932 рр. (Звіти Д. І. Яворницького)* / упор. Т. Коростильов, М. Єльников / Старожитності Південної України. Запоріжжя, 2010. Вип. 23. С. 7.

[30] Ковальова І. Ф. До ювілею Дніпрогесівської археологічної експедиції 1927–1933 рр. *Проблеми археології Подніпров'я*. 2003. С. 5.

[31] Рудинський М. Археологічна розвідка на Дніпрельстані. *Дніпропетровський краєвий історико-археологічний музей. Збірник* / за ред. Д. І. Яворницького. Дніпропетровське, 1929. Т. 1. С. 46.

[32] Матвієвський П. 25-річчя Дніпровського Краєвого Історико-Археологічного Музею. *Дніпропетровський краєвий історико-археологічний музей: Збірник* / за ред. Д. І. Яворницького. Дніпропетровське, 1929. Т. 1. С. 32.

[33] Єльников М. В. Перша новобудівна Дніпрогесівська експедиція Наркомпросу УСРР 1927–1932 рр. *Дніпрогесівська археологічна експедиція 1927–1932 рр. (Звіти Д. І. Яворницького)* / упор. Т. Коростильов, М. Єльников / Старожитності Південної України. Запоріжжя, 2010. Вип. 23. С. 9.

[34] Звіти Д. І. Яворницького по Дніпрогесівській експедиції Наркомпросу УСРР 1927–1932 рр. *Дніпрогесівська археологічна експедиція 1927–1932 рр. (Звіти Д. І. Яворницького)* / упор. Т. Коростильов, М. Єльников / Старожитності Південної України. Запоріжжя, 2010. Вип. 23. С. 25.

[35] Ковальова І. Ф. До ювілею Дніпрогесівської археологічної експедиції 1927–1933 рр. *Проблеми археології Подніпров'я*. 2003. С. 8.

ків і коштів на розкопки (наприклад, о. Лантуховий не було повністю досліджено за браком коштів). У 1932 р. почалося заповнення водосховища ім. Леніна, запущена гідроелектростанція, тож річний кошторис Дніпрогесівської експедиції було «урізано» вчетверо, замість запланованих шести місяців її зменшений склад працював лише три. Це був складний період, коли діячів науки і культури звинувачували у контрреволюційній діяльності, докотившись у 1933 р. до учасників Дніпрогесівської експедиції. Подальші археологічні дослідження були припинені, речові експонати ще до завершення робіт Управлінням наукою Наркомпросу УСРР були розподілені між музеями Харкова, Дніпропетровська (м. Дніпро), Одеси і Запоріжжя. Цілісність колекції було «розірвано», а її частина під час транспортування була втрачена. Основна частина колекції та польова документація надійшла до Інституту історії матеріальної культури (з 1938 р. – Інститут археології АН УРСР, зараз – Інститут археології НАН України), де було створено особливий фонд Дніпрогесівської експедиції № 18, звідки після 1945 р. надійшли до фондів Державного історичного музею УРСР. Окремі знахідки цієї колекції, зокрема слов'янські і кочівницькі старожитності, друкувалися у науковій літературі[36].

Не все вдалося дослідити у 1927–1932 рр., тож дослідження в Надпоріжжі не припинялися як перед Другою світовою війною, так і після неї і носили рятівний характер. У 1940–1941 рр. в порожистій частині Дніпра працювала експедиція під керівництвом Т.М. Фещенка, що досліджувала черняхівські пам'ятки[37]. Подальші дослідження черняхівських пам'яток Надпоріжжя були здійснені під час німецької окупації 1942–1943 рр. у зв'язку із діяльністю спеціалізованих установ Третього рейху, зокрема «Спадщини предків» («Das Ahnenerbe»). Цьому періоду у дослідженнях черняхівських пам'яток Дніпровського Надпоріжжя останнім часом присвячено змістовні статті дніпропетровських дослідників[38].

Після Другої світової війни Інститутом археології АН УРСР була створена ІІ Дніпрогесівська експедиція, яка у 1945–1949 рр. продовжила дослідження в Надпоріжжі. До її складу входили В. М. Даниленко, А. В. Добровольський, М. Я. Рудинський, О. Ф. Лагодовська, О. В. Бодянського[39]. За їх матеріалами А. В. Добровольським була складена докладна карта археологічних пам'яток Надпоріжжя[40]. На відкритих новобудівною Дніпрогесівською експедицією пам'ятках археологи продовжують роботи і по наш час. Цьому сприяло ґрунтовне обстеження території Надпоріжжя до її затоплення кваліфікованими археологами, державне фінансування і планування як превентивних, так і рятівних робіт.

Наприкінці 1940-х рр. стартувала кампанія з освоєння Дніпровських плавнів, результатом якої стала постанова Ради Міністрів СРСР № 4000 від 20 вересня 1950 р. «Про будівництво Каховської гідроелектростанції на річці Дніпро, Південно-Українського каналу, Північно-Кримського каналу і про зрошення земель південних районів України й північних районів Криму»[41].

До 1957 р. у північно-східному Приазов'ї планувалося спорудити «робочу частину» Південно-Українського судноплавного каналу від озера ім. Леніна (верхнього б'єфу греблі Дніпрогесу) по території м. Запоріжжя, далі через річку Мокра Московка до р. Конка, де на зрегульованій р. Конка між селами Григорівка і Юрківка утворювали перше водосховище (Кінсьководівське). Далі канал повинен був йти до с. Ворошилівка Верхньо-Токмацького району (з 1958 р. – Жовтневе, з 2016 р. – Покровське Пологівського району Запорізької області), де планувалося утворити перший шлюзовий гідровузол, що здійснить надходження води з о. ім. Леніна до Молочанського водосховища та підтримає горизонт води в каналі на постійній відмітці.

Молочанське водосховище повинно наповнюватися як паводковими водами Дніпра, Кінсьководівського водосховища, зрегульованої р. Токмачка

[36] Строкова Л. В. Славянские древности Днепровского Надпорожья в материалах Днепрогэсовской экспедиции 1927–1932 гг. *Древности Степного Поднепровья III – I тыс. до н.э.* Днепропетровск : ДГУ, 1983. С. 28–32.

[37] Ковальова І. Ф. Роман В. Домонтовича (В. П. Петрова) «Без ґрунту» як джерело до історії Дніпрогесівської археологічної експедиції 1927–1932 рр. *Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки*. 2014. Вип. 11. С. 87.

[38] Тесленко Д. Л. Керамика из раскопок 1942–1943 гг. могильника черняховской культуры у с. Ново-Александровка в Днепровском Надпорожье. *Производство керамики в Восточной Европе: позднеримское время – раннее средневековье – новое время*. Материалы полевого семинара на базе экспедиции возле с. Войтенки 17–19 сентября 2012 г. Харьков, 2013. Вып. 2. С. 115–124; Тесленко Д. Л., Фанигін Ю. Ю., Тесленко О. І. Діяльність зондерштабу прадавньої історії оперативного штабу «Рейхсляйтер Розенберг» у генеральній окрузі «Дніпропетровськ» (1942–1943). *Вопросы германской истории*. Дніпропетровськ : Пороги, 2007. С. 382–394.

[39] Струкуленко А. С. Новобудовні археологічні експедиції 70–90-х рр. XX ст. та їх внесок у дослідження давньої історії північностепової Наддніпрянщини. *Археологія і давня історія України*. 2012. Вип. 9. С. 283.

[40] Добровольський А. В. Матеріали до археологічної карти Дніпровського Надпоріжжя в межах Запорізької області (За матеріалами Дніпрогесівської експедиції). *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1952. Т. VII. С. 75–88.

[41] Обухов Є. В. Каховському водосховищу – 55 років. *Український гідрометеорологічний журнал*. 2012. № 10. С. 116.

(Токмак) так і ставками поблизу сіл Розкішне (на р. Юшанли) і Козолугівка (р. Курушани). Для захисту берегів передбачалося створення берегової смуги лісонасаджень завширшки 60 метрів. На південь від с. Терпіння, поблизу с. Новопилипівка від Молочанського водосховища планувалося побудувати греблю довжиною 9,4 км, висотою до 42 м та шириною по гребню 30 м. Глибина водосховища біля греблі при нормальному рівні повинна складати 38 м, тож відому Кам'яну Могилу планувалося затопити. Потім вода повинна надходити в канал меншого перетину, який проходив би повз нинішнє с. Мирне та м. Мелітополь і подавало воду до Асканії-Нова і Сиваша. Далі він продовжувався як Північно-Кримський канал до м. Джанкой із загальною довжиною (від м. Запоріжжя) 550 км[42]. Як відзначають дослідники, загалом було три варіанти проєкту будівництва каналу[43].

Діяльність археологів була зосереджена як на ділянці будівництва Молочанського водосховища, так і в зоні затоплення Великого Лугу. Утворена «Постійна експедиція на південно-українських новобудовах» Інституту археології АН УРСР (склад загону, що займався розвідками напередодні досліджень в зоні будівництва водосховищ на рр. Конка і Молочна – М. Я. Рудинський, Д. Т. Березовець, Ф. Б. Копилов) вже у грудні 1950 р. почала археологічні розвідки. Під началом «Постійної експедиції» на чолі з М. Я. Рудинським було утворено сім загонів, що проводили суцільне обстеження території майбутнього будівництва[44].

Огляд ділянок майбутнього Південно-Українського каналу в долинах річок Конка і Молочна, де повинні були постати Кінсьководівське і Молочанське водосховища було здійснено Д. Т. Березовцем і Ф. Б. Копиловим[45]. Перший маршрут розвідок пройшов по берегам р. Конка, між селами Григорівка і Юрківка, де виявлено значну кількість курганів і концентрацію кам'яних баб половецького часу (у с. Юрківка)[46]. Як зазначали дослідники, внаслідок складних погодних умов і поганого технічного стану машини, розвідки від с. Юрківка 1950 р. були перервані і продовжені вже в долині Молочної між м. Великий Токмак і с. Терпіння. Тут було виявлено 34 курганні групи, насипи частини яких інтенсивною розорювалися[47]. Далі вони обстежували узбережжя р. Молочна. Широка ділянка вододілу між Конкою і Молочною лишилася не дослідженою. Це було пов'язано також ще з тим, що не існувало єдиної думки, як буде подаватися вода вододілом (можливі варіанти каналу – з Конки на річки Янчекрак і Карачекрак).

Однак відомо, що ще навесні 1950 р. непостійним членом «Постійної експедиції на південно-українських новобудовах» Інституту археології АН УРСР В.Ф. Пєшановим (на той час – співробітник Запорізького обласного краєзнавчого музею) на р. Чингул, у Великотокмацькому районі Запорізької області, здійснені дослідження трьох курганів. Вони проводилися на зруйнованому під час будівництва Молочанського водоймища Чингульському могильнику, де два кургани були вже поруйновані (один повністю зруйнований, від другого залишилася лише частина насипу), а третій знаходився у зоні руйнування. Тож археологічні дослідження носили як рятівний, так і превентивний характер[48]. Решта досліджень у Приазов'ї, південніше Великого Токмаку, носила превентивний характер.

М. Я. Рудинський і М. Л. Макаревич здійснили огляд території майбутнього Молочанського водосховища на р. Молочній[49], після чого М. Я. Рудинський зосередив свої зусилля на Кам'яній Могилі. Розкопавши навесні 1951 р. декілька курганів біля с. Новопилипівка, він очолив організовану окрему спеціальну Мелітопольсько-Терпінінську експедицію Інституту археології АН УРСР по дослідженню Кам'яної Могили. Роботи на пам'ятці тривали у 1951–1952 рр., 1954 і 1956–1957 рр.[50].

[42] Обухов Є. В. Каховському водосховищу – 55 років. *Український гідрометеорологічний журнал*. 2012. № 10. С. 116.

[43] Тарасенко І. Г. До історії археологічного вивчення долини р. Молочна у 1950-ті рр. *Археологія і давня історія України*. 2023. Вип. 4 (49). С. 44–45.

[44] Тарасенко І. Г. Діяльність Постійної археологічної експедиції на новобудовах Півдня України (1950–1951 рр.). *Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики*. Матеріали наукової конференції молодих вчених. Київ : Стародавній світ, 2017. С. 160.

[45] Єльников М. В., Дровосєкова О. В. Досвід проведення превентивних та рятівних археологічних досліджень в зоні спорудження водосховищ на території Запорізької області. *Музейний вісник*. 2023. № 23. С. 92.

[46] Березовец Д., Копылов Ф. Отчет о разведке курганных групп на территории Конкинского и Молочанского водохранилищ в 1950 году. Науковий архів НА ІА НАН України. № 1950/29. С. 1–6.

[47] Березовец Д., Копылов Ф. Отчет о разведке курганных групп на территории Конкинского и Молочанского водохранилищ в 1950 году. Науковий архів НА ІА НАН України. № 1950/29. С. 7–14.

[48] Пєшанов В. Ф. Результати археологічних робіт на р. Чингулі в 1950 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1956. Т. VI. С. 85–89.

[49] Тарасенко І. Г. Діяльність Постійної археологічної експедиції на новобудовах Півдня України (1950–1951 рр.). *Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики*. Матеріали наукової конференції молодих вчених. Київ : Стародавній світ, 2017. С. 160–161.

[50] Дровосєкова О. В. Деякі факти з історії збереження та охорони Кам'яної Могили. *Музейний вісник*. 2008. Вип. 8. С. 82; Дровосекова О. В. Археолог М. Я. Рудинський на Запоріжжі. *Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історію, музеєзнавство, охорона пам'яток*. Полтава : Дивосвіт, 2016. Вип. XI. С. 191.

У долині р. Молочна між м. Великий Токмак і с. Новопилипівка у 1951 р. розкопки курганів розпочала створена Молочанська експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. І. Тереножкіна. Наступного року дослідження, до яких долучилася Скіфська степова експедиція Інституту історії матеріальної культури АН СРСР на чолі з Б. М. Граковим, були продовжені. В ході превентивних археологічних робіт досліджено 83 кургани, де виявлено 369 поховань. За спостереженнями І. Г. Тарасенко, археологічні дослідження в долині р. Молочної носили рятівний характер[51]. Курганні насипи розкопувалися декількома загонами, без застосування техніки, що позначилося на масштабах і якості робіт. О.І. Тереножкін відзначав, що незначні кургани діаметром до 20 м досліджувались повністю, а більш значні насипи лише в центрі. Недослідженими лишилися поли курганів, що могли містити впускні поховання. Міжкурганний простір також не був досліджений, тож були певні втрати[52]. 27 травня 1953 р. Рада Міністрів СРСР видала постанову про припинення робіт по будівництву Південно-Українському каналу, тож подальші роботи на цій ділянці припинилися. Кам'яна Могила була врятована від затоплення.

Археологічні дослідження району будівництва Каховської ГЕС у 1950 р. розпочав Інститут археології АН УРСР. Суцільне обстеження зони затоплення проводила «Постійна археологічна експедиція на новобудовах півдня України». В ході розвідок, в яких приймали участь О. В. Бодянський і І. І. Артеменко[53], згодом у 1951 р. до них приєднався В. Ф. Пешанов[54]. В ході розвідок було намічено 13 об'єктів для стаціонарних археологічних робіт, що проводилися п'ятьма експедиціями: Нікопольсько-Гаврилівською, Гаврилівською, Нікопольською, Беріславсько-Каховською і Горностаївською експедиціями у 1951–1952 рр. і частково у 1953–1955 р. (загони – Зміївський, Любимівський, Горностаївський ін.)[55]. Ці об'єкти розташовані в межах Дніпропетровської і Херсонської областей. Окрім Інституту археології АН УРСР, в роботі приймали участь різні установи України, краєзнавчі музеї Києва, Херсона, Дніпропетровська, Запоріжжя, Державного Ермітажу і Ленінградського державного університету ім. А. О. Жданова[56].

Результатам цих досліджень присвячені IX–X томи «Археологічних пам'яток УРСР». Щодо Запорізької області, то роботи тут були незначними, у X томі Археологічних пам'яток УРСР їм присвячено скромне місце. Основна частина пам'яток виявлена вже після 1957 р. (поселення пізньої бронзи на лівому березі: Василівка, Златопіль, Благовіщенка, Водяне, Велика Знам'янка). Пізньонеолітичні стоянки і могильники у 1953 і 1957 рр. (хутір П'ятихатки Кам'янка-Дніпровського, с. Маячка Василівського районів)[57].

У 1950–1953 рр. розвідками співробітників «Постійної експедиції на південно-українських новобудовах» Інституту археології АН УРСР О. В. Бодянским, В. Ф. Пешановим і Д. Т. Березовцем локалізовано городище Великі Кучугури[58]. У зв'язку з затопленням Великого Лугу в 1953 р. Горностаївська експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. Й. Довженка провела незначні розкопки на городищі «Великі Кучугури»[59]. Цими превентивними дослідженнями було розпочато вивчення матеріальної культури золотоординських міст XIV–XV ст. на теренах Степової України, а городище є одним з найбільш досліджених серед інших аналогічних пам'яток України і по наш час.

У 1952–1953 рр. на Кам'янському городищі продовжила роботу Скіфська степова експедиція під загальним керівництвом Б. М. Гракова[60]. Роботи на акрополі (Знам'янському городищі) під керівництвом Н. М. Погребова носили як рятівний (на площі пам'ятки розташовувались городи місцевих мешканців), так і превентивний характер у зв'язку зі спорудженням водозахисної дамби «Кам'янський Під»

[51] Тарасенко І. Г. До історії археологічного вивчення долини р. Молочна у 1950-ті рр. *Археологія і давня історія України*. 2023. Вип. 4 (49). С. 50.

[52] Тереножкін О. І. Кургани в долині р. Молочної. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1960. Т. VIII. С. 3–5, 16.

[53] Тарасенко І. Г. Діяльність Постійної археологічної експедиції на новобудовах Півдня України (1950–1951 рр.). *Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики*. Матеріали наукової конференції молодих вчених. Київ : Стародавній світ, 2017. С. 161–162.

[54] Довженок В. Й. Татарське місто на нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1961. Т. X. С. 175.

[55] Тарасенко І. Г. Новобудовні експедиції у зоні спорудження Каховського водосховища. *Археологія*. 2018. № 3. С. 127.

[56] Тарасенко І. Г. Новобудовні експедиції у зоні спорудження Каховського водосховища. *Археологія*. 2018. № 3. С. 140.

[57] Телегін Д. Я. Сліди епіпалеоліту та неоліту на Нижньому Подніпров'ї. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1961. Т. X. С. 195–196.

[58] Пешанов В. Ф. Следы памятников истории в Конских Плавнях (Предварительный отчет о проведенной археологической разведке на территории Конских Плавень). *Науковий архів ІА НАНУ*. № 1951/ 7-а, ф. о. № 1151. 24 с.; Довженок В. И. Отчет Горностаевской археологической экспедиции 1953 г. о раскопках татарского города на урочище «Большие кучугуры» в Днепровских плавнях Запорожской области. Науковий архів ІА НАНУ. № 1953/2, ф. о. № 2218. С. 1.

[59] Довженок В. Й. Татарське місто на нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1961. Т. X. С. 175–193.

[60] Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1954. № 36. 246 с.

від майбутнього затоплення території Великого Лугу водами Каховського водосховища[61]. Н. М. Погребова вказувала, що на скіфському шарі був розташований золотоординський. Останній гальмував швидкому дослідження скіфських старожитностей, тож його фактично було знищено. За зовнішнім валом Кам'янского городища експедицією також був виявлений ґрунтовий могильник (біля м. Кам'янка-Дніпровська). Дослідження цієї пам'ятки було доручено у 1952 р. Е. О. Симоновичу, де відкрито некрополь черняхівського часу та пізніх кочівників[62].

Завершення будівництва Каховської ГЕС відбулося 18 жовтня 1955 р., до жовтня 1956 р. Каховське водосховище було повністю сформоване[63], поглинувши Великий Луг з його археологічними пам'ятками. Городище «Великі Кучугури» перетворилося на ряд островів. О. В. Бодянский констатував, що відкриті ним у 1950–1951 рр. поселення, ґрунтові і курганні могильники поблизу сіл Біленьке, Велика Знам'янка, Іванівка, Скельки почали руйнуватися вже з 1956 р.[64] Протягом багатьох польових сезонів до 1992 р. він проводив обстеження берегів Каховського водосховища, виявивши в ході рятівних досліджень понад тисячу археологічних об'єктів[65].

За вказівкою дослідників, максимальна інтенсивність переробки берегів Каховського водосховища 15 м/рік, середня – 1,1 м/рік, максимальна ширина зони переробки 307 м, середня – 105 м. При довжині берегової лінії водосховища у 800 км, 369 км із них – зруйновані[66]. Площа Каховського водосховища становила 2155 кв. км[67]. Тож у подальшому археологи продовжували проводити рятівні і науково-рятувальні роботи в зонах підтоплення водами Каховського водосховища археологічних пам'яток. Зокрема, експедиція Запорізького обласного краєзнавчого музею у 1977–1981 рр. поновила дослідження золотоординського міста в урочищі Великі Кучугури, які носили науково-рятівний характер[68]. Експедицією Запорізького національного університету з 1988 р. і до початку повномасштабної російсько-української війни велися дослідження могильників «Мамай-Гора» і «Мамай-Сурка», ділянки яких руйнувалися Каховським водосховищем[69]. Ці роботи носили науково-рятувальний і превентивний характер археологічних досліджень.

У 1967–1968 рр., внаслідок значних меліоративних робіт на теренах півдня України, Інститутом археології АН УРСР були створені постійнодіючі новобудовні експедиції – Каховська, Запорізька, Інгульська та Північно-Рогачицька. За час діяльності Запорізької експедиції (1967–1992 рр.) розкопано 189 курганів[70]. Т. Р. Милян вказує, що дослідження в зонах меліорації носили рятівний характер[71]. Наведемо приклад, що коли експедицією Запорізького обласного краєзнавчого музею в 1987 р. було зафіксовано пошкодження двох насипів курганного могильника «Полоузівка» в Бердянському районі під час спорудження траси нафтопродуктопроводу Великий Анадоль – Мелітополь, археологи в своїй діяльності керувалися законом УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії і культури» № 3600- IX від 13 липня 1978 р.[72]. Цей закон втратив чинності 12 липня 2000 р. Відзначимо, що значна руйнація пам'ятки не дала можливості науковцям під час проведення рятівних робіт достеменно визначити культурно-хронологічну приналежність могильника «Полоузівка»[73].

[61] Погребова Н. Н. Отчет о раскопках Знаменского (акрополь Каменского) городища в 1952 году. *Науковий архів НАН України*. № 1952/43б, ф. о. № 1929. 36 с.; Погребова Н. Н. Отчет о раскопках Знаменского (акрополь Каменского) городища в 1953 г. *Науковий архів НАН України*. № 1953/3, ф. е. № 1935. С. 1–2.

[62] Сымонович Э. А. Погребения X–XII вв. Каменского могильника. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры*. 1956. Вып. 65. С. 99–106.

[63] Обухов Є. В. Каховському водосховищу – 55 років. *Український гідрометеорологічний журнал*. 2012. № 10. С. 117.

[64] Бодянский А. В. Новые археологические памятники о славянах эпохи Киевской Руси в Надпорожье и Нижнем Днепре (Краткая заметка). *Археологические поиски* (маш. текст). Запорожье, 1972. Бюллетень I. С. 25–27.

[65] Археологічна спадщина О. В. Бодянського (До 90-річчя від дня народження). Запоріжжя : Запорізький краєзнавчий музей, 2006. 190 с.

[66] Обухов Є. В. Каховському водосховищу – 55 років. *Український гідрометеорологічний журнал*. 2012. № 10. С. 120.

[67] Великий Луг чи Каховське водосховище: сучасне бачення / упор. В. В. Колодежна, О. В. Василюк. Чернівці : Друк Арт, 2025. С. 13.

[68] Попандопуло З. Х., Тихомолова І. Р. Історія вивчення середньовічного городища на території Великого Лугу. *Музейний вісник*. 2023. № 23. С. 32–37.

[69] Андрух С. И., Тощев Г. Н., Тощев А. Г. Могильник Мамай-Гора. Книга V. Запорожье, 2023. Рукопись монографии. 273 с. URL: http://www.vgosau.kiev.ua/load_books/Andruh_2023.pdf (дата звернення: 04.11.2025); Ельников М. В. Средневековый могильник Мамай-Сурка. Том 2 (по материалам исследований 1993–1994 гг.). Монография. Запорожье : ЗНУ, 2006. 356 с.

[70] Струкуленко А. С. Новобудовні археологічні експедиції 70–90-х рр. XX ст. та їх внесок у дослідження давньої історії північностепової Наддніпрянщини. *Археологія і давня історія України*. 2012. Вип. 9. С. 283–284.

[71] Милян Т. Рятівна археологія в Україні: тенденції розвитку і традиції. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2015. Вип. 19. С. 364.

[72] Про охорону і використання пам'яток історії та культури. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3600-09#Text (дата звернення: 05.11.2025).

[73] Тихомолова І. Р., Попандопуло З. Х. Курганний могильник «Полоузівка» у Бердянському районі. *Музейний вісник*. 2023. № 23. С. 47.

Сучасний стан пам'яток археології в зоні колишнього Каховського водоймища вимагає суцільного обстеження цієї території в найкоротший термін. Досвід таких робіт маємо при роботі Дніпрогесівської експедиції в Надпоріжжі, а також Постійної археологічної експедиції на новобудовах півдня України в долині річок Молочної і Чингулу, а також в зоні майбутнього Каховського водосховища. На теперішній час превентивна археологія набула широкого поширення у західній частині України, чому сприяла діяльність Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» НАН України. Застосовуючи метод суцільних обстежень були визначені об'єкти археології, що вимагають негайного вирішення у питанні дослідження, фінансування, місця збереження виявлених артефактів[74]. Тож досвід археологів XX – першої чверті XXI ст. можна застосувати при обстеженні території Каховського водосховища, враховуючи безпековий характер цих робіт.

Висновки. Визначення характеру археологічних досліджень в зонах новобудов на теренах Запоріжжі у 1920–1950-х рр. ускладнено різними підходами до розуміння термінів «рятівна археологія», «превентивна археологія» і «науково-рятувальні археологічні розкопки». З набуттям чинності в Україні Мальтійської конвенції 2004 р. в археології з'явився новий термін «превентивна археологія». За характером дій він передбачає забезпечення достатнього часу та ресурсів для проведення археологічних досліджень і потребує фінансування забудовника. Відповідником слугує «форма 4» кваліфікаційного документу, де «науково-рятівні археологічні розкопки» проводяться на об'єктах, яким загрожує знищення або руйнування. Тобто, в обох випадках археологу надається час для дослідження. Термін «рятівна археологія» неврегульований, адже це роботи на археологічному об'єкті, який вже зруйновний. На це вказує й різне визначення археологами характеру досліджень 1920-1950-х рр. в зонах новобудов – Дніпрогесу, Південно-Українського каналу і Каховської ГЕС. При цьому терміни «рятівні археологічні розкопки» і «превентивна археологія» вживаються як рівнозначні. Але зрозуміло, що в більшості такі дослідження носили змішаний характер. Зокрема, зволікання зі створенням і фінансуванням Дніпрогесівської експедиції призвели до того, що будівні роботи почалися раніше, ніж археологи розпочали дослідження. Як наслідок, вони носили як рятівний, так і превентивний характер, іноді одночасно. Дослідження в зоні проєкту будівництва Південно-Українського каналу мали превентивний характер, лише в районі р. Чингул внаслідок руйнування курганів велися рятівні роботи. Методи «превентивної археології» застосовано при розкопках в зоні затоплення Великого Лугу, однак короткі терміни не дали можливості довести до кінця дослідження археологічних об'єктів.

Наслідки створення Каховського водосховища для археології України є катастрофічними, але його «зникнення» у 2023 р. внаслідок підриву російськими окупантами греблі, дає шанс повернути частину втраченої української ідентичності. Такі дослідження вимагають впровадження нових підходів щодо визначення площ пам'яток, ступеня збереженості, фіксації знахідок та ін. В умовах невідкладності суцільного обстеження території водоймища внаслідок формування на цій ділянці «лісу» позитивні результати будуть залежати від методів і підходів археологічних досліджень, накопичених під час будівництва Дніпрогесу, Південно-Українського каналу і Каховської ГЕС.

[74] Милян Т. Р. Суцільне археологічне обстеження – можливості та реалії. *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, 2019. С. 57–59.

References

Andrukh S. Y., Toshchev H. N., Toshchev A. H. Mohylnyk Mamai-Hora. Knyha V. Zaporozhe, 2023. Rukopys monohrafyy. 273 s. URL: http://www.vgosau.kiev.ua/load_books/Andruh_2023.pdf (data zvernennia: 04.11.2025). (in Russian).

Arkheolohichna spadshchyna O. V. Bodianskoho (Do 90-richchia vid dnia narodzhennia). Zaporizhzhia : Zaporizkyi kraieznavchyi muzei, 2006. 190 s. (in Ukrainian).

Berezovec D., Kopylov F. Otchet o razvedke kurgannyh grupp na territorii Konkinskogo i Molochanskogo vodohranilish v 1950 godu. Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy. № 1950/29. 18 s. (in Russian).

Bodyanskij A. V. Novye arheologicheskie pamyatniki o slavyanah epohi Kievskoj Rusi v Nadporozhe i Nizhnem Dnepre (Kratkaya zametka). *Arheologicheskie poiski* (mash. tekst). Zaporozhe, 1972. Byulleten I. S. 24–28. (in Russian).

Velykyi Luh chy Kakhovske vodoskhovyshche: suchasne bachennia / upor. V. V. Kolodezhna, O. V. Vasyliuk. Chernivtsi : Druk Art, 2025. 128 s. (in Ukrainian).

Hrabovski M. Zakonodavchi osnovy ta orhanizatsiia riativnykh arkheolohichnykh doslidzhen u Polshchi. *Visnyk riativnoi arkheolohii*. 2017. Vyp. 3. S. 19–24. (in Ukrainian).

Grakov B. N. Kamenskoe gorodishe na Dnepre. *Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR*. 1954. № 36. 246 s. (in Russian).

Girlievichius L. Preventyvna arkheolohiia v suchasnii Lytvi. *Visnyk riativnoi arkheolohii*. 2017. Vyp. 3. S. 25–42. (in Ukrainian).
Dobrovolskyi A. V. Materialy do arkheolohichnoi karty Dniprovskoho Nadporizhzhia v mezhakh Zaporizkoi oblasti (Za materialamy Dniprohesivskoi ekspedytsii). *Arkheolohichni pam'iatky URSR*. 1952. T. VII. S. 75–88. (in Ukrainian).
Dovzhenok V. I. Otchet Gornostaevskoj arheologicheskoj ekspedicii 1953 g. o raskopkah tatarskogo goroda na urochishe «Bolshie kuchugury» v Dneprovskih plavnyah Zaporozhskoj oblasti. *Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy*. № 1953/2, f. o. 2218. 44 s. (in Russian).
Dovzhenok V. Y. Tatarske misto na Nyzhnomu Dnipri chasiv piznoho serednovichchia. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. 1961. Vol. X. S. 175–193 (in Ukrainian).
Drevnerusskie poseleniya Srednego Podneprovya (arheologicheskaya karta) / Kuchera M. P., Suhobokov O. V., Belyaeva S. A. i dr. Kiev : Naukova dumka, 1984. 196 s. (in Russian).
Drovosekova O. V. Arkheoloh M. Ya. Rudynskyi na Zaporizhzhi. *Poltavskyi kraieznavchyi muzei: Zbirnyk naukovykh statei. Malovidomi storinky istoriiu, muzeieznavstvo, okhorona pam'iatok*. Poltava : Dyvosvit, 2016. Vyp. XI. S. 189–197. (in Ukrainian).
Drovosiekova O. V. Arkheolohichni materialy z baseinu richky Vilnianky u Nadporizhzhia. *Muzeinyi visnyk*. 2007. Vyp. 7. S. 5–24. (in Ukrainian).
Drovosiekova O. V. Deiaki fakty z istorii zberezhennia ta okhorony Kam'ianoi Mohyly. *Muzeinyi visnyk*. 2008. Vyp. 8. S. 81–86. (in Ukrainian).
Elnikov M. V. Srednevekovyj mogilnik Mamaj-Surka. Tom 2 (po materialam issledovanij 1993–1994 gg.). Monografiya. Zaporozhe : ZNU, 2006. 356 s. (in Russian).
Yevropeiska konventsiia pro okhoronu arkheolohichnoi spadshchyny (perehlianuta) (ETS N 143). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_150#Text (data zvernennia: 03.11. 2025). (in Ukrainian).
Yelnykov M. V., Drovosiekova O. V. Dosvid provedennia preventyvnykh ta riativnykh arkheolohichnykh doslidzhen v zoni sporudzhennia vodoskhovyshch na terytorii Zaporizkoi oblasti. *Muzeinyi visnyk*. 2023. № 23. S. 91–94. (in Ukrainian).
Yelnykov M. V. Persha novobudivna Dniprohesivska ekspedytsiia Narkomprosu USRR 1927–1932 rr. *Dniprohesivska arkheolohichna ekspedytsiia 1927–1932 rr. (Zvity D.I. Yavornytskoho)* / upor. T. Korostylov, M. Yelnykov / Starozhytnosti Pivdennoi Ukrainy. Zaporizhzhia, 2010. Vyp. 23. S. 5–22. (in Ukrainian).
Zvity D. I. Yavornytskoho po Dniprohesivskii ekspedytsii Narkomprosu USRR 1927–1932 rr. *Dniprohesivska arkheolohichna ekspedytsiia 1927 – 1932 rr. (Zvity D.I. Yavornytskoho)* / upor. T. Korostylov, M. Yelnykov / Starozhytnosti Pivdennoi Ukrainy. Zaporizhzhia, 2010. Vyp. 23. S. 23–54. (in Ukrainian).
Ilchyshyn Z. Preventyvna arkheolohiia u Frantsii (ohliad). *Visnyk riativnoi arkheolohii*. 2017. Vyp. 3. S. 164–176. (in Ukrainian).
Kovaleva I. F. Dneprogesovskaya arheologicheskaya ekspediciya Narkomprosa USSR 1927–1932 gg. : diss. ... kand. ist. nauk.: 07.00.06. Dnipropetrovsk, 1971. 310 s. (in Russian).
Kovalova I. F. Dniprohesivska arkheolohichna ekspedytsiia 1927–1932 rr. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 2012. Vyp. 9. S. 113–115. (in Ukrainian).
Kovalova I. F. Do yuvileiu Dniprohesivskoi arkheolohichnoi ekspedytsii 1927–1933 rr. *Problemy arkheolohii Podniprov'ia*. 2003. S. 4–13. (in Ukrainian).
Kovalova I. F. Roman V. Domontovycha (V. P. Petrova) «Bez gruntu» yak dzherelo do istorii Dniprohesivskoi arkheolohichnoi ekspedytsii 1927–1932 rr. *Istoriia i kultura Prydniprov'ia: Nevidomi ta malovidomi storinky*. 2014. Vyp. 11. S. 83–90. (in Ukrainian).
Malyshev O. O. Arkheolohichne pravo Frantsii: heneza ta suchasnyi stan. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. 2015. № 3. S. 33–37. (in Ukrainian).
Malyshev O. O. Maltiiska konventsiia i preventyvna arkheolohiia u Yevropi y Ukraini (doslidzhennia ta materialy): 25 rokiv perehlianutoi Yevropeiskoi konventsii pro okhoronu arkheolohichnoi spadshchyny. Kyiv : Derzhavnyi fond fundamentalnykh doslidzhen Ukrainy, 2017. 320 s. (in Ukrainian).
Matviievskyi P. 25-richchia Dniprovskoho Kraievoho Istoryko-Arkheolohichnoho Muzeiu. *Dnipropetrovskyi kraievyi istoryko-arkheolohichnyi muzei: Zbirnyk* / za red. D. I. Yavornytskoho. Dnipropetrovske, 1929. T. 1. S. 5–42. (in Ukrainian).
Mylian T. R. Sutsilne arkheolohichne obstezhennia – mozhlyvosti ta realii. *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'izd: materialy roboty*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, 2019. S. 57–61. (in Ukrainian).
Mylian T. Riativna arkheolohiia v Ukraini: tendentsii rozvytku i tradytsii. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*. 2015. Vyp. 19. S. 360–368. (in Ukrainian).
Novytskyi Ya. Ostriv Khortytsia na Dnipri, yoho pryroda, istoriia, starozhytnosti. Zaporizhzhia : RA «Tandem U», 1997. 112 s. (in Ukrainian).

Obukhov Ye. V. Kakhovskomu vodoskhovyshchu – 55 rokiv. *Ukrainskyi hidrometeorolohichnyi zhurnal*. 2012. № 10. S. 116–125. (in Ukrainian).
Osaulchuk O. M. Arkheolohichni doslidzhennia u zonakh novobudov Ukrainy u KhKh – pershii chverti KhKhI st. : dys. … kand. ist. nauk : 07.00.04. Lviv, 2025. 465 s. (in Ukrainian).
Peshanov V. F. Sledy pamyatnikov istorii v Konskih Plavnyah (Predvaritelnyj otchet o provedennoj arheologicheskoj razvedke na territorii Konskih Plaven). *Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy*. № 1951/ 7-a, f. o. 1151. 24 s. (in Russian).
Pieshanov V. F. Rezultaty arkheolohichnykh robit na r. Chynhuli v 1950 r. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*. 1956. T. VI. S. 85–89. (in Ukrainian).
Plan dlia Ukraine Facility 2024–2027. URL: https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/plan-ukraine-facility.pdf (data zvernennia: 04.11.2025). (in Ukrainian).
Pogrebova N. N. Otchet o raskopkah Znamenskogo (akropol Kamenskogo) gorodisha v 1952 godu. *Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy*. № 1952/436, f. o. 1929. 36 s. (in Russian).
Pogrebova N. N. Otchet o raskopkah Znamenskogo (akropol Kamenskogo) gorodisha v 1953 g. *Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy*. № 1953/3, ф. е. 1935. 51 с. (in Russian).
Popandopulo Z. Kh., Tykhomolova I. R. Istoriia vyvchennia serednovichnoho horodyshcha na terytorii Velykoho Luhu. *Muzeinyi visnyk*. 2023. № 23. S. 29–39. (in Ukrainian).
Pro zatverdzhennia Poriadku formuvannia ta diialnosti kvalifikatsiinoi rady z pytan vydachi kvalifikatsiinykh dokumentiv. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/809-2020-%D0%BF#Text (data zvernennia: 04.11.2025). (in Ukrainian).
Pro okhoronu i vykorystannia pam'iatok istorii ta kultury. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3600-09#Text (data zvernennia: 05.11.2025). (in Ukrainian).
Rudynskyi M. Arkheolohichna rozvidka na Dniprelstani. *Dnipropetrovskyi kraievyi istoryko-arkheolohichnyi muzei. Zbirnyk* / za red. D. I. Yavornytskoho. Dnipropetrovske, 1929. T. 1. S. 45–60. (in Ukrainian).
Strokova L. V. Slavyanskie drevnosti Dneprovskogo Nadporozhya v materialah Dneprogesovskoj ekspedicii 1927–1932 gg. *Drevnosti Stepnogo Podneprovya III–I tys. do n.e.* Dnepropetrovsk : DGU, 1983. S. 28–32. (in Russian).
Strukulenko A. S. Novobudovni arkheolohichni ekspedytsii 70–90-kh rr. KhKh st. ta yikh vnesok u doslidzhennia davnoi istorii pivnichnostepovoi Naddniprianshchyny. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 2012. Vyp. 9. S. 282–286. (in Ukrainian).
Symonovich E. A. Pogrebeniya X–XII vv. Kamenskogo mogilnika. *Kratkie soobsheniya o dokladah i polevyh issledovaniyah Instituta istorii materialnoj kultury*. 1956. Vyp. 65. S. 99–106. (in Russian).
Tarasenko I. H. Do istorii arkheolohichnoho vyvchennia dolyny r. Molochna u 1950-ti rr. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 2023. Vyp. 4 (49). S. 44–66. (in Ukrainian).
Tarasenko I. H. Novobudovni ekspedytsii u zoni sporudzhennia Kakhovskoho vodoskhovyshcha. *Arkheolohiia*. 2018. № 3. S. 126–146. (in Ukrainian).
Tarasenko I. H. Preventyvna arkheolohiia yak skladova pam'iatkookhoronnoi systemy (za materialamy novobudovnykh ekspedytsii 1950-kh rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 2024. № 4 (53). S. 236–245. (in Ukrainian).
Tarasenko I. H. Diialnist Postiinoi arkheolohichnoi ekspedytsii na novobudovakh Pivdnia Ukrainy (1950–1951 rr.). *Interpretatsiia arkheolohichnykh dzherel: zdobutky ta vyklyky*. Materialy naukovoi konferentsii molodykh vchenykh. Kyiv : Starodavnii svit, 2017. S. 159–162. (in Ukrainian).
Tarasenko I. H. Do istorii riativnykh doslidzhen na Kam'ianii Mohyli u 1950-kh rr. *Arkheolohiia*. 2017. № 4. S. 130–144. (in Ukrainian).
Telehin D. Ya. Slidy epipaleolitu ta neolitu na Nyzhnomu Podniprov'i. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*. 1961. T. X. S. 194–196. (in Ukrainian).
Terenozhkin O. I. Kurhany v dolyni r. Molochnoi. Arkheolohichni pam'iatky URSR. 1960. T. VIII. S. 3–16. (in Ukrainian).
Teslenko D. L., Fanyhin Yu. Yu., Teslenko O. I. Diialnist zondershtabu pradavnoi istorii operatyvnoho shtabu «Reikhsliaiter Rozenberh» u heneralnii okruzi «Dnipropetrovsk» (1942–1943). *Voprosy germanskoj istorii*. Dnipropetrovsk : Porohy, 2007. S. 382–394. (in Ukrainian).
Teslenko D. L. Keramika iz raskopok 1942–1943 gg. mogilnika chernyahovskoj kultury u s. Novo-Aleksandrovka v Dneprovskom Nadporozhe. *Proizvodstvo keramiki v Vostochnoj Evrope: pozdnerimskoe vremya – rannee srednevekove – novoe vremya*. Materialy polevogo seminara na baze ekspedicii vozle s. Vojtenki 17–19 sentyabrya 2012 g. Harkov, 2013. Vyp. 2. S. 115–124. (in Russian).
Tykhomolova I. R., Popandopulo Z. Kh. Kurhannyi mohylnyk «Polouzivka» u Berdianskomu raioni. *Muzeinyi visnyk*. 2023. № 23. S. 39–48. (in Ukrainian).
Shovkoplias H. M. Kateryna Mykolaivna Melnyk-Antonovych (1850–1942). *Muzeini chytannia*. Materialy naukovoi konferentsii, 24 hrudnia 1999 r., m. Kyiv. Kyiv : TOV «III, Ltd», 2000. S. 6–12. (in Ukrainian).